

DESCARTES DOOR EIGEN OGEN

HAN VAN RULER*

Over de persoon en over het leven van René Descartes (1596-1650) is veel bekend. Naast vier of – wanneer we de drie bij het *Discours* gepubliceerde essays als de eigenlijke werken beschouwen – zes gepubliceerde geschriften, heeft Descartes aantekeningen nagelaten voor tenminste drie andere boeken die min of meer publicabel waren. Meer dan 200 brieven kennen we van zijn hand. Geschreven in een tijd waarin de brief een functie had vergelijkbaar met die van het wetenschappelijke artikel vandaag de dag, geven deze opstellen ons niet alleen een beeld van Descartes' persoonlijke leven, zijn omgang met familie, vrienden, plaats- en tijdgenoten, maar ook van een enorme verzameling ideeën waarover hij in zijn gepubliceerde werken niet schreef. Tenslotte hebben we een beeld van Descartes zelf, door portretten van de hand van vrienden als Frans van Schooten en grote meesters als Jan Lievens en Frans Hals.

We zijn in het geval van Descartes in biografisch opzicht dus verwend. Hoe anders zou het zijn wanneer er geen enkel portret, geen enkele brief van hem bekend was.¹ Des te vreemder is het daarom, dat een moderne biografie van Descartes nog altijd niet is geschreven. Het is hoog tijd dat dit wel gebeurt, want juist in het geval van Descartes is het voor de interpretatie van zijn werken van het grootste belang een reconstructie te kunnen geven van de ontwikkeling van zijn denken – een reconstructie die alleen mogelijk is op basis van biografische gegevens.

De methode

In 1637 verscheen Descartes' eerste en ongetwijfeld meest gelezen werk, het *Discours de la Méthode*. Het boek laat zich niet gemakkelijk interpreteren. Hoewel het bekend staat als een klassieker uit de geschiedenis van de filosofie, vormt het eigenlijk slechts een inleiding op de drie tegelijkertijd gepubliceerde essays over meteorologie, optica en meetkunde. Daarnaast is het behalve een inhoudelijk filosofisch traktaat ook een autobiografisch werkje. Descartes legt uit hoe hij ertoe is gekomen radicaal te breken met de traditie, in het bijzonder met de schoolfilosofie van Aristoteles. Maar hij wil niet alleen over die stap vertellen of verantwoording afleggen voor zijn beslissing om een nieuwe weg in te slaan – hij wil tegelijkertijd iets nieuws brengen, een alternatief voor Aristoteles. Met het oog daarop kondigt hij al in de titel een methode aan, maar in het boek blijft de uitleg van die methode beperkt tot de opsomming van een viertal korte en op het eerste gezicht oppervlakkige regels. Bij het lezen van de gehele *Uiteenzetting over de methode* vraagt de lezer zich al gauw af over welke methode het nu eigenlijk gaat.²

* NWO/Erasmus Universiteit, Faculteit der Wijsbegeerte, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam.

1. Dit is bijvoorbeeld het geval bij Arnold Geulincx (1624-1669), de Vlaamse volgeling van Descartes over wiens leven en werk ik momenteel een publicatie voorbereid.
2. Het *Discours de la Méthode* werd in 1977 als *Over de methode* uitgegeven in Nederlandse vertaling van Theo Verbeek bij Boom in Meppel. Latere edities droegen de titel *Inleiding over de methode*. In de onlangs herziene uitgave van de vertaling van Verbeek vindt men de tekst nu onder de titel *Uiteenzetting over de methode*. Cf. Han van Ruler ed., *De uitgelezen Descartes* (Tielt-Amsterdam, 1999) 129-182.

De enige reden waarom we weten waar het Descartes om ging, is dat hij in het *Discours* terugrijpt op ideeën die hij nooit gepubliceerd heeft. Tussen zijn aantekeningen is na zijn dood onder andere de tekst van de *Regulae* aangetroffen: een boek uit de jaren 1620 waarin Descartes had willen uitleggen hoe kennis ontstaat en kan groeien. Op een geweldig abstract niveau, maar door middel van uiterst eenvoudige voorbeelden, legt de wiskundige Descartes uit dat alle kennis is gebaseerd op basisintuïties. Het is bij de vroege Descartes een beetje zoals later bij Wittgenstein. Op het meest basale niveau moet je 'zien' wat niet valt uit te leggen. Je kunt een leerling niet uitleggen waarom $1 + 1$ gelijk is aan 2. De leerling moet zelf de vergelijking trekken tussen de stukken taart en de koeien in de wei. Zo'n vergelijking wordt intuïtief getrokken, in de wiskunde, maar ook daarbuiten.³ Waarom kan ik bijvoorbeeld een zenuwprikkel vergelijken met een elektrische stroom? Daar zijn geen regels voor: de criteria van overeenkomst en verschil moeten eenvoudigweg worden gevat. Op het meest elementaire niveau moet iedereen dus zelf de aspecten herkennen waaronder dingen met elkaar worden vergeleken.

Volgens de vroege Descartes – de Descartes van de *Regulae* – heeft elk kenproces, elke theorie, uiteindelijk een intuïtieve basis. Wat in de *Regulae* verder naar voren komt, is dat zowel in de wiskunde als in alle andere vormen van wetenschap elke volgende stap opnieuw een aaneenschakeling van intuïties is. Een deductie is met andere woorden een kortere of langere aaneenschakeling van intuïties. Wanneer je een theoretische afleiding ontrafelt, houd je uiteindelijk niets dan primaire intuïties over.

De ongepubliceerde tekst van de *Regulae* vormt de achtergrond voor de 'regels' uit het tweede deel van de *Uiteenzetting over de methode*. In de *Uiteenzetting* stelt Descartes ten eerste dat men alleen heldere en welonderscheiden begrippen in zijn redenering mag toelaten. De tweede regel vereist de opdeling van elk probleem in het aantal stapjes dat nodig is voor de oplossing ervan. Regel drie schrijft voor dat we ordelijk moeten redeneren vanuit het meest eenvoudige in de richting van het meer ingewikkelde. De vierde regel tenslotte maant ons ertoe overzicht te houden, door steeds te herzien en samen te vatten wat voorafging. Al deze regels worden in de *Uiteenzetting* gepresenteerd zonder dat Descartes, zoals in de *Regulae*, terugkomt op zijn visie dat kennis een zaak is van deducties op basis van eenvoudige intuïties. Maar zelfs al zouden we deze visie uit de tekst van de *Uiteenzetting* kunnen distilleren, dan nog zouden we nauwelijks betekenis kunnen geven aan Descartes' voorschriften. In de *Uiteenzetting* ontbreekt niet alleen het begrippenpaar intuïtie-deductie, maar ook een uitleg over de manier waarop dit begrippenpaar in de wetenschappen functioneert. Evenmin legt Descartes in de *Uiteenzetting* uit in welk opzicht de wetenschap van intuïtie en deductie afwijkt van de tot dan toe gebruikelijke.

Enkel uit de voorbeelden van de *Regulae* blijkt wat Descartes in het *Discours* heeft bedoeld. De methode moet worden gelezen tegen de achtergrond van de bestaande, scholastieke vorm van wetenschap. Descartes wilde niet langer discussiëren over feiten; hij wil problemen oplossen. Daarvoor is een nieuwe manier van denken vereist. Natuurkunde en geneeskunde kunnen alleen vooruitgeholpen worden wanneer men, net als in de wiskunde, eerst teruggaat naar eenvoudige voorstellingen, naar datgene wat men al zeker weet. Dit is 'Regel 1': laat alleen heldere en welonderscheiden begrippen toe in je verklaring en maak alleen kleine stapjes, die je intuïtief begrijpt. Ook de andere drie

3. De visie dat wiskundige of logische uitspraken formele afspraken zijn, is niet alleen een visie die de zeventiende-eeuw onbekend was, maar ook een irrelevante optie voor wie een filosofisch standpunt wil innemen met betrekking tot de correspondentie tussen proposities en objecten in de werkelijkheid.

regels in het tweede deel van het *Discours* – over het opdelen, ordenen en hervatten van een probleem – zijn afgeleid van de wiskundige manier van denken. Als je mijn methode volgt, oppert Descartes, zul je zien dat er voor ieder probleem een reeks intuïtieve stappen mogelijk is die geen enkele vraag meer onbeantwoord laat.

De voorbeelden uit de *Regels* laten zien wat er bedoeld wordt. In *Regel 8* geeft Descartes een voorbeeld uit de optica. Zolang hij stap voor stap teruggaat, denkt Descartes, zal hij een evidente reconstructie kunnen maken van het natuurkundige verschijnsel van het licht.⁴ De manier waarop hij vervolgens het licht interpreteert, is gebaseerd op de analogieën die hij ziet tussen het licht en bekende, alledaagse fenomenen. Deze zijn afzonderlijk gepubliceerd in de *Dioptrique*, het essay over optica dat te samen met het *Discours* werd uitgegeven. Descartes vergelijkt de voortplanting en de verschillende verschijningsvormen van het licht met de indruk die een blinde van de wereld krijgt via zijn blindenstok. Hij vergelijkt bovendien de druk van het ‘transparante’ medium op ons netvlies met de neerwaartse druk van druiven in een wijnvat en de weerkaatsing en de breking van het licht met het op de grond stuiteren of het doorklieven van het wateroppervlak door een tennisbal.⁵ Met het blote oog kunnen we het natuurlijke proces van het licht niet volgen. We moeten daarom een *model* bedenken, zodat we het proces kunnen vergelijken met een fenomeen dat ons al bekend is.⁶

De intuïtieve zekerheid dat de basiselementen van het model overeenkomen met datgene waarvoor deze model staan, garandeert de toepasbaarheid van het model. Maar die garantie is slechts reëel wanneer we terugvallen op het meest elementaire niveau en stap voor stap bouwen aan een volledige theoretische reconstructie van het natuurfenomeen. Praten over het fenomeen *zelf*, over zijn aard en zijn oorzaken, zoals in de scholastieke filosofie gebruikelijk was, is spreken op een te ingewikkeld niveau, dat wel tot veel discussies, maar nooit tot een groei van kennis heeft geleid.

Het voorbeeld bewijst het belang van een context voor de tekst van het *Discours*. Zonder de ongepubliceerde tekst van de *Regels* kunnen we niets beginnen met de uiterst belangrijke passage over de regels van de methode. ‘Stap voor stap redeneren’ of ‘de wiskundige methode toepassen’ kan van alles betekenen. Het feit dat Descartes ermee bedoelde dat hij natuurverschijnselen wilde duiden door vergelijkingen te trekken met meer bekende en meer alledaagse fenomenen ligt niet voor de hand. We weten het alleen uit zijn nagelaten aantekeningen.

Bovendien maakt de tekst van de *Regulae* duidelijk in welk opzicht Descartes’ methode afwijkt van de traditie. In de *Uiteenzetting over de methode* schetst hij het later zo beroemd geworden beeld van zijn eigen intellectuele ontwikkeling. Hij liet het vruchteloze discussiëren over aan de schoolgeleerden en liet zich niet langer door boekenwijsheid leiden. Opnieuw moest zijn ‘methode’ een alternatief onderzoeksprogramma bieden. Maar opnieuw weten we alleen uit ongepubliceerde voorbeelden waarom het bij uitstek deze methode was die de scholastieke zou moeten vervangen. Uit de *Regels* wordt duidelijk dat de vruchteloosheid van het scholastieke redeneren volgens Descartes een direct gevolg is van het feit dat de aristotelici discussiëren op een te hoog niveau. Wie voor de verklaring van een natuurwetenschappelijk feit niet terugvalt op intuïtieve vergelijkingen, zal alleen kunnen redeneren op basis van abstracte begrippen.

4. Zie mijn inleiding in *De uitgelezen Descartes*, 22-23.

5. Descartes, *Dioptrique*, AT VI, 83-93.

6. Zie hierover ook Theo Verbeek, *De wereld van Descartes. Essays over Descartes en zijn tijdgenoten* (Amsterdam 1996) 36-39.

Reconstructie

Historici reconstrueren het verleden en de reconstructie is des te succesvoller naarmate er meer gegevens met elkaar in verband kunnen worden gebracht. Het gaat erom zoveel mogelijk fragmenten te vinden en deze vervolgens te lijmen. Descartes zelf heeft ter verdediging van de voor ons begrip zo naïeve pre-socratici aangedragen dat hun ideeën ons eenvoudigweg niet voldoende bekend zijn. Hij kon niet geloven dat zij de absurde meningen die men hen toedichtte zonder meer hebben verdedigd: het waren immers de knapste koppen van hun tijd.⁷ Reconstructie kan alleen succesvol zijn op basis van zo'n *principle of charity*. In het voorbeeld van Descartes' eigen *Uiteenzetting over de methode* is reconstructie onmogelijk op basis van de tekst alleen. De raadsels in de *Uiteenzetting* worden pas opgelost na analyse van de ongepubliceerde *Regels*. Hier geldt dat een zo breed mogelijke documentatie het de historicus niet alleen gemakkelijker maakt zich een beeld van het materiaal te vormen: het is zelfs onmogelijk zonder de ontbrekende stukjes de puzzel van de *Uiteenzetting* tot één geheel te maken. Descartes publiceerde zijn *Regulae* niet. Hij verstrikte zich in één van de centrale gedachten achter het werk: de mogelijkheid alle kennis in aanschouwelijke geometrische modellen te codificeren. Zoals we hebben gezien is veel van wat hij voor de *Regulae* schreef niettemin onmisbaar bij de interpretatie van zijn latere werk.

Wat is daarbij de functie van biografische gegevens? Allereerst is er de kwestie van datering. Het feit dat we de aantekeningen voor de *Regulae* kunnen lezen als aantekeningen voor een jeugdwerk en niet als de rijpe gedachten van de filosoof, is het gevolg van een wisselwerking tussen feiten en interpretatie. Elke datering van een stuk waar geen datum op genoemd staat is een dialectisch proces, een zoeken naar nog onbekende verbanden. Voor de moderne geschiedschrijving is het mogelijk gebleken drie stadia van compositie te onderscheiden: voorjaar en zomer 1619, eind 1619-1620 en 1626-1628.⁸ Een dergelijke datering is onmogelijk zonder kennis van verblijfplaatsen en werk- en leefomstandigheden; biografische feiten die ons in het geval van Descartes vooral uit brieven bekend zijn.

Maar de biografische gegevens voeden ook de interpretatie. We weten dat Descartes zich in 1619 in Nederland met wiskunde bezighield, in de latere jaren 1620 in Parijs met optica en terug in Nederland tussen 1630 en 1633 met de anatomie en fysiologie van mens en dier. De *Regulae* bieden op basis van een wiskundige methode een strategie voor het vinden van de wetmatigheden van het licht, die vervolgens weer dienen als uitgangspunt voor een nieuwe theorie van de waarneming. Wie al weet heeft van Descartes' bezigheden gedurende de jaren 1620 leest het werk als een enthousiast verslag door de tijd, een spiegel van zijn natuurfilosofische ontdekkingstocht. Maar omdat Descartes zijn ontdekkingen niet op chronologische wijze presenteert, blijkt de waarde van de biografische gegevens pas achteraf. Zodra het beeld van datering en levensloop compleet is, kan de kenner voor het eerst een *Aha-erlebnis* ervaren waarin alles op zijn plaats valt: 'Oh natuurlijk, zó is hij ertoe gekomen zijn wiskundige interesse om te zetten in een interesse voor de optica, voor de fysiologie, voor de mechanisering van al het lichamelijke, voor een metafysica van lichaam en ziel!'⁹

7. Descartes, *Discours de la Méthode*, AT VI, 70 / *De uitgelezen Descartes*, 176. Vgl. *Principia Philosophiae* IV 202, AT VIII-I, 325 / *De uitgelezen Descartes*, 201.

8. Zie Stephen Gaukroger, *Descartes. An intellectual biography* (Oxford 1995) 111-112 en de verwijzingen aldaar. De negen katernen aantekeningen voor de *Regulae* werden bij Descartes' overlijden geïnventariseerd. Ze staan gecatalogiseerd in AT X, 9 onder 'F'. Zie verder AT X, 351-357.

9. Het is het ontbreken van een boek dat de lezer deze *Aha-erlebnis* in het geval van Descartes kan doen ervaren, dat voor mij aanleiding was hierboven te beweren dat de biografie van Descartes nog niet geschreven is.

De bewijsvoering bij het aanwijzen van bronnen is een derde taak van de biografie. Wie wil weten wat Descartes zoal las, zal zich eerst afvragen: waar zat hij op school? Maar niet alleen geschreven bronnen worden op grond van biografische gegevens achterhaald: ook tijdgenoten. Descartes' intellectuele ontwikkeling lijkt parallel te lopen aan de ontmoetingen van mensen die hun invloed op hem deden gelden. Isaac Beeckman, Marin Mersenne, Claude Mydorge, proto-mechanisten en alchemisten in Parijs: steeds opnieuw bieden de feiten ons de mogelijkheid het werk te leggen langs de meetlat van het leven. Maar vaak moeten de feiten nog gevonden worden. Beïnvloedde Johannes Faulhaber zijn wiskundige werk, las Descartes Galilei's *Saggiatore*? Het uiteindelijke bewijs vinden we niet in de teksten. Alleen wie aannemelijk maakt dat Descartes er in Ulm of in Rome niet aan kon ont-komen kennis te maken met deze auteurs, brengt het antwoord dichterbij. Maar was hij wel in Ulm en wanneer was hij in Rome?

Ten vierde biedt alleen het levensverhaal een structuur of algemene lijn, een achtergrond waartegen we de filosofische werken van Descartes kunnen plaatsen en navertellen. In de *Olympica* schrijft Descartes: 'Drie bewonderenswaardige dingen heeft de Heer tot stand gebracht: dingen uit het niets; een vrije wil en een mens die God is.' Op zichzelf betekenen deze woorden niet veel. Ze kunnen door willekeurig welke zeventiende-eeuwer zijn uitgesproken. Maar de respectievelijke stappen die Descartes in zijn werkzame leven zou zetten in de richting van de beschrijving van de natuur als een louter materieel, tastbaar iets waarin de vrije wil een miraculeuze verschijning vormt, geven de woorden een diepere betekenis. En wat bedoelt hij met *Hominem Deum*? De incarnatie van Jezus allicht. Maar wellicht werd het mirakel van God's aanwezigheid op aarde voor Descartes meer en meer een teken van het uitzonderlijke karakter van de aanwezigheid van de menselijke geest in de natuur; een uitzonderlijkheid die hem erin sterkte zijn eigen filosofie *against all odds* te presenteren als de filosofie van het Christendom. Persoonlijke interesses en uitspraken van een auteur bieden een rode draad voor het lezen van zijn teksten. Woorden die op zich niets betekenen kunnen vorm geven aan de interpretatie van een heel oeuvre. Maar de aannemelijkheid van een dergelijke interpretatie staat of valt met een aannemelijk beeld van de filosoof.

Een vacuüm

Het is vandaag de dag vanzelfsprekend een zeventiende-eeuws filosoof niet alleen te bestuderen door middel van het analyseren van zijn geschriften, maar ook van de wetenschappelijke, kerkhistorische en politieke ontwikkelingen van zijn tijd. In zijn beroemde inleiding tot *The foundations of modern political thought* heeft Quentin Skinner gewezen op het belang van de reële, politieke context voor het beschrijven van een politieke theorie; het belang van de ideologie.¹⁰ Een vergelijkbaar belang geldt in de geschiedenis van de wijsbegeerte de kennis van het intellectuele erfgoed.

Dat wil niet zeggen dat men slechts informatie moet verzamelen. Interessant werk levert alleen degene die zich tot taak stelt de situatie waarin de auteur zich bevond te doorzien. In Skinners politieke theorie betekent dit dat hij of zij op zoek gaat naar de ideologische motivatie: wat wilde de schrijver bereiken? De geschiedenis van meer theoretische

10. Quentin Skinner, *The foundations of modern political thought* dl. 1 (Cambridge 1978) xiii: 'To study the context of any major work of political philosophy is not merely to gain additional information about its aetiology; it is also to equip ourselves, I shall argue, with a way of gaining a greater insight into its author's meaning than we can ever hope to achieve simply from reading the text itself 'over and over again' as the exponents of the 'textualist' approach have characteristically proposed.'

sche disciplines heeft een vergelijkbaar uitgangspunt: wat wilde de auteur beantwoorden; waar was hij naar op zoek?¹¹ Alleen als een tekst geen vragen oplevert, zouden we ermee kunnen volstaan.

Zelfs in de wetenschapsgeschiedenis moeten teksten door een context worden aangevuld. In de natuurwetenschap is onze gewinning aan het eindproduct zo groot, dat er lange tijd slechts minzaam werd neergekeken op het geploeter van de eerste pioniers. Schoolboeken en examens hebben ons het idee gegeven dat er in deze wetenschappen een waarheid bestaat die een auteur uit het verleden slechts tot op zekere hoogte, als het ware slechts 'voor een bepaald percentage', kon bereiken. Het ontbrekende percentage geeft de 'fout' aan van de auteur. Maar in feite bestaan teksten uit het verleden niet uit een verzameling goede en foute meningen; ze bestaan uit de gedachten van de auteur. Als we gedeelten uit een tekst schrappen omdat ze volgens ons schoolboek niet in orde zijn, laten we een kans onbenut om de auteur en zijn tekst te begrijpen. Er staat immers wat er staat en het staat er nooit voor niets.

Neem het natuurkundige voorbeeld van het vacuüm. Waar wij wetenschappelijke of natuurfilosofische geschriften uit het verleden napluizen op zoek naar theorieën over het vacuüm, plaatsen wij denkbeelden uit oudheid, middeleeuwen en moderne tijd moeiteloos naast elkaar. Toch is het de vraag of de verschillende auteurs uit deze perioden een vergelijkbaar onderwerp voor ogen hadden. Logica en metafysica waren sinds Aristoteles sterk gekleurd door het alledaagse idee dat elke eigenschap een 'drager' moet hebben. Een eigenschap is dus altijd een eigenschap *van* iets: eigenschappen hangen niet in de lucht. Vanuit die gedachte kon het ontbreken van enigerlei eigenschap op een bepaalde plaats in de ruimte onmiddellijk aanleiding geven tot de vraag of er op die plaats nog wel van een drager sprake was. De ontologische voorrang van het substantiële (de 'drager') over het accidentele (de 'eigenschap') neemt de vrees niet weg dat er bij gebrek aan kwaliteiten ook een gebrek aan werkelijkheid zou kunnen bestaan. Elke vraag naar de mogelijkheid van een vacuüm is in deze context tegelijkertijd een vraag naar de mogelijkheid van een 'gat in de natuur'. Waar wij bij het vacuüm vooral aan de luchtpomp denken, had dit begrip in een Aristotelische context onmiskenbaar het karakter van een breuk in de werkelijkheid, een stukje 'van niets'.

Bij Descartes is het probleem van het vacuüm van belang omdat zijn mechanistische model behoefte heeft aan een 'vol' heelal, waarin geen causale hiaten bestaan tussen de verschillende stelsels van materie in beweging. Toch is zijn afwijzing van het vacuüm niet minder conceptueel dan die van Aristoteles. Er is Descartes in de *Meditaties* immers alles aan gelegen uit te leggen dat niet alleen de voorstelling in termen van kleur, maar ook de voorstelling in termen van lengte, breedte en hoogte onbruikbaar zijn om het wezen van de materie te duiden. Van de driedimensionale 'essentie' waaruit de tastbare werkelijkheid volgens Descartes bestaat, kun je je überhaupt geen voorstelling maken; je kunt slechts door middel van een verstandelijk inzicht *concluderen* dat 'uitgebreidheid' het wezen van al het niet-geestelijke moet zijn.¹² Het *kan niet anders* of het essentiële aspect van alles wat er in de werkelijkheid bestaat strekt zich uit in lengte, breedte en hoogte. In

11. Dit geldt in feite in ook al bij Skinner. Zie Henri Krop, 'Institutionele en traditionele geschiedenis van de filosofie' in: H. A. Krop, J. A. van Ruler, A. J. Vanderjagt ed., *Zeer kundige professoren. Beoefening van de filosofie in Groningen van 1614 tot 1996* (Hilversum 1997) 24: 'Ten eerste zou men [volgens Skinner] moeten trachten de betekenis van een tekst te achterhalen door zich te richten op de bedoelingen van de schrijver en de wijze waarop deze door zijn publiek begrepen zijn.'

12. Descartes, *Meditationes*, AT VII, 30-31 / *De uitgelezen Descartes*, 242.

zo'n wereld is er voor een vacuüm geen plaats en Descartes moet dan ook elke aanwijzing voor het mogelijk bestaan van een lege ruimte afdoen als een zintuiglijke dwaling.¹³ Net als bij Aristoteles is het vacuüm hier iets geheel anders dan een ruimte met een lage concentratie moleculen. De leegte wordt niet, zoals bij Aristoteles, om logisch-metafysische redenen verworpen, maar om kentheoretisch-metafysische: al het niet-geestelijke is uitgebreid. Een gat in de materie is ook voor Descartes een gat in de werkelijkheid: niet vanwege een ongebruikelijk hoge dichtheid van materie, zoals in de twintigste-eeuwse astronomie, maar door een gebrek eraan.

Tijdgeest en de theoretische interesse van de auteur trekken hier de grenzen van onze interpretatieve horizon. Maar opnieuw vormen biografische gegevens een onmisbaar kader. Om zich niet alleen in te lezen, maar ook werkelijk in te leven in de tekst, willen we de theoretische interesse van een schrijver achterhalen; en wel juist op die plaatsen waar wij de schrijver moeilijk kunnen volgen. Waarom hechte Descartes zo aan de ontkenning van het vacuüm? Niet omdat hij geen goede luchtpomp had. Hij stond een sluitende natuurbeschouwing voor ogen en beschouwde de hypothese van de leegheid als een verwarde conclusie op basis van onbetrouwbare waarnemingsorganen. Maar dan nog. We weten dat Descartes al sinds eind november 1629 zinspeelde op het schrijven van een volledige fysica: 'in plaats van slechts één verschijnsel uit te leggen, heb ik besloten alle verschijnselen van de natuur uit te leggen, dat wil zeggen, de gehele natuurkunde.'¹⁴ Hij denkt hier wel meer dan een jaar voor nodig te hebben, maar eind 1633 staat hij nog op het punt zijn vriend Marin Mersenne 'als een slechte schuldenaar' uitstel te vragen.¹⁵ Dan komt de klap van de veroordeling van Galilei en gaat het met Descartes' wetenschappelijke project een geheel andere kant op. Voortaan zal Descartes zijn filosofie vooral in theologisch opzicht willen verdedigen en in de marge van die verdediging slechts stukje bij beetje zijn mechanistische model van de natuur presenteren.

De mogelijkheid van een sluitende verklaring van alle natuurprocessen ineens, dat wil zeggen van de sterren aan het firmament tot aan het menselijke zenuwstelsel, stelde het probleem van het vacuüm niet alleen centraal in de mechanistische gedachtegang; het moet zich ook hebben opgedrongen als een meer en meer onontkoombaar axioma tijdens de lange jaren van Descartes' poging het systeem rond te krijgen. Toen dat na 1633 niet meer aan de orde was, kreeg het vacuüm een nieuwe plaats: als het voorbeeld *par excellence* van een onterechte aandacht voor het zintuiglijke. Als na Galilei de geest bij Descartes vóór het lichaam komt, krijgt ook het idee van het vacuüm een nieuwe, beladen, functie. De ontkenning van het vacuüm weerspiegelt de onbetrouwbaarheid van de zintuigen en de noodzaak voor de ziel om hier haar eigen plan te trekken.

Opnieuw geeft de biografie een extra dimensie aan de wijsgerige inhoud. De twee strategieën voor en na de breuk van 1633 geven op verschillende wijze meer diepte aan Descartes' klaarblijkelijk persistente kritiek op de notie van het vacuüm. De relevantie van een geïsoleerd filosofisch concept wordt mede bepaald door het *moment* waarop het naar voren komt.

13. Descartes, *Principia Philosophiæ* II 18, AT VIII-I, 50.

14. Descartes aan Mersenne, 13 november 1629, AT I, 70.

15. Descartes aan Mersenne, eind november 1633, AT I, 270.

Poëzie

Het wordt over het algemeen niet als de taak van de historicus beschouwd om zich bij elke passage van het werk van een auteur de vraag te stellen 'Wat ging er in hem of haar om?' Toch vat ik de taak van de historicus van de filosofie en zelfs die van de wetenschapshistoricus op die manier op. Om Descartes nog eens te parafraseren: echt inzicht heeft alleen degene die zelf een gedachtegang herhaalt.¹⁶ Oog hebben voor de context is op zich niet voldoende. Omdat het vanuit ons gezichtspunt en vanuit ons begrippenkader niet altijd duidelijk is waar het de denker om ging, moeten we ons altijd de vraag blijven stellen waar de auteur, gegeven de context, naar op zoek was.

Hoe moeten we het verleden dan lezen? In ieder geval door zo min mogelijk gebruik te maken van sjablonen die geen recht doen aan de bedoelingen van een auteur. Boeken worden niet door stromingen of door tijdgeesten geschreven. Boeken worden geschreven door mensen. Effectiever dan het *principle of charity* bij de interpretatie van een tekst is daarom een *principle of humanity*. Alles wat geschreven staat, geniaal, dom, of bevreemdend, is geschreven vanuit een bepaalde interesse, op basis van een bepaalde achtergrond.¹⁷ Al het feitenmateriaal kan bijdragen aan de verificatie of falsificatie van een interpretatie. Maar alleen door de interesse van een auteur aannemelijk te maken, door te willen achterhalen wat er omging in de schrijver, kunnen we duistere passages, argumenten of concepten in zijn tekst in een groter verband plaatsen.

Bij Descartes zijn er talloze passages en zelfs hele boeken met een raadselachtig karakter. Hoe verhoudt zich de metafysica van lichaam en ziel uit de *Meditaties* tot Descartes' eerdere natuurfilosofische geschriften? Dat er een verband bestaat, wordt door velen vermoed, maar zowel de veronderstelde inhoudelijk filosofische link ('in een mechanistische wereld komt de ziel buiten het natuurproces te staan') als de politieke motivatie ('nadat Galilei veroordeeld werd, ging Descartes op zoek naar een meer solide basis voor zijn nieuwe natuurwetenschap') zijn zeer moeilijk aantoonbaar.¹⁸

Een historische reconstructie vereist dat we gebruik maken van zoveel mogelijk bewijsmateriaal. Net als in de misdaadroman is expertise alleen niet voldoende. Om ons een beeld te vormen van de betekenissen die de schrijver zelf gaf aan zijn concepten, moeten we ons ook in zijn gedachtewereld verplaatsen. Daarmee halen we ons de verplichting op de hals informatie te vergaren buiten de betogende teksten om. Allerlei zaken kunnen in principe van belang zijn: egodocument, geboorteregister, liefdesbrief. We zagen al hoe de tekst van Descartes' *Uiteenzetting* voortbouwt op die van de *Regulae*. De *Regulae* kennen op hun beurt ook een context. Ik denk hierbij aan een document met een bij uitstek biografisch karakter: Descartes' weergave van de dromen die hij had in de nacht van 10 op 11 november 1619.

16. Deze grondgedachte van de *Regulae* is Descartes uit eigen ervaring gebleken. Cf. *Regulae*, AT X, 403: 'telkens wanneer een of ander boek in de titel een nieuwe ontdekking beloofde, probeerde ik voordat ik verder las, of ik, vanuit een zekere aangeboren speurzinn, misschien iets overeenkomstigs kon vinden en hoedde ik mij er heel nauwgezet voor mij dit onschuldige genot niet te laten ontnemen door overhaast verder te lezen.'

17. Vgl. J. D. North, *Seven shades of history*, afscheidsrede (Groningen 1999) 8: 'Historians of ideas have one thing in common, I hope, which is that they hope to enter into the mental society of those *individuals* whose ideas they are discussing, and of their audience.'

18. In zijn boek *Descartes. An intellectual biography* (n. 8), 292, veronderstelt Stephen Gaukroger dat er een verband bestaat tussen Descartes' latere metafysica, inclusief zijn aanval op de sceptici, en de veroordeling van Galileo: 'His creative period in natural philosophy comes to an end, and a creative period in legitimacy metaphysics begins.' Daarmee is echter nog niet duidelijk hoe het 'ik denk, dus ik ben' verband hield met de deeltjesfysica en kon bijdragen aan haar acceptatie. Zie, voor mijn eigen analyse: *De uitgelezen Descartes*, 41-47 en 221-225.

Na een dag van grote wetenschappelijke vorderingen ging Descartes op 10 november 1619 in een opgewonden stemming naar bed. Het drielige visioen dat hij die nacht zou beleven, zou zijn latere denken in grote mate bepalen. Ik bespaar u alle details van zijn dromen. Hij droomt onder andere over een woordenboek en een bloemlezing met gedichten waarin hij de versregel opmerkt *Quod vitae sectabor iter?*, 'Welke weg zal ik volgen in het leven?' Iemand anders biedt hem het gedicht *Est et Non* aan, 'Waar en onwaar' en in zijn droom probeert Descartes ook dat gedicht in de bundel te vinden. Gewoonlijk worden de woorden van de dichtregels *Quod vitae sectabor iter?* en *Est et Non* gezien als biografisch bewijsmateriaal voor de stelling dat Descartes in die nacht van 10 op 11 november ervan overtuigd raakte dat zijn toekomst moest liggen in de wetenschap. Maar wie zijn wij om die conclusie te trekken? Een droom ontleent zijn betekenis niet aan onze indruk, maar aan het levensverhaal van de dromer. Gelukkig liet Descartes ons een eigen interpretatie na. Wat hem *zelf* opviel, is het feit dat zijn levensopdracht en de verwijzing naar 'Waar en onwaar' hem in gedichten werd geopenbaard. Het woordenboek uit zijn droom is een samenvatting van kennis; kennis die kan worden opgesomd en die kan worden herkauwd. Maar voor zijn levensopdracht, voor het ontstaan en voor de groei van kennis, wordt hem een dichtbundel aangeboden! Dat valt Descartes opeens op: nieuwe inzichten zijn 'poëtisch' van aard. De groei van kennis herbergt altijd een dichterlijke kern in zich, een goddelijke inspiratie van intuïtie en verbeeldingskracht. Het herkauwen van weetjes blijft daarentegen altijd steriel.

Er bestaat geen betere samenvatting van wat Descartes zowel in de *Regulae* als in het *Discours* wilde zeggen: het visioen is dus meer dan een anekdote. Het overtuigt Descartes niet van zijn levensdoel, het overtuigt hem van het inzicht dat kennis geen opeenstapeling van feiten is, maar een kwestie van intuïtie. Tegelijk overtuigde de droom Descartes van zijn grote genie.

Mij overtuigt het voorbeeld van de onschatbare waarde van zulke zeer persoonlijke, biografische gegevens. Aan de (auto)biografische waarde van de dromen van Descartes wordt wel eens getwijfeld. Toen John Cottingham de passage in 1986 voor het eerst in het Engels vertaalde, voegde hij er verontschuldigend aan toe: 'The account ... is bizarre enough to have a certain curiosity value in its own right.'¹⁹ Stephen Gaukroger heeft gewezen op de literaire traditie van het presenteren van momenten van inspiratie in de vorm van een gefingeerde droom. Hij ziet Descartes' interpretatie als een rationalisering achteraf. De droom was wellicht de culminatie van een 'nervous breakdown', maar viel niet samen met het moment van een belangrijke 'discovery'.²⁰ De grote fout die men bij een dergelijke afweging maakt, is dat men de schrijver, in dit geval Descartes, niet al te serieus wil nemen. Natuurlijk kan ook Descartes ons voor de gek houden. Maar het gaat er in de intellectuele geschiedschrijving niet om dat wij Descartes op zijn woord geloven, maar dat wij overgeleverde documenten interpreteren die ons een beeld geven van de schrijver en zijn werk. We zouden ons inzicht in de betekenis van Descartes' gepubliceerde teksten onnodig beperken als we het ons niet zouden veroorloven ons ook in zijn al dan niet gefingeerde dromen te verplaatsen. Wie Descartes wil leren kennen, moet hem door eigen ogen leren zien.

19. John Cottingham, *Descartes* (Oxford 1986) 161.

20. Gaukroger (n. 8), *Descartes. An intellectual biography*, 106-111.3

SUMMARY

Descartes through his own eyes

Much is known about Descartes but we still lack an imaginative reconstruction of some key aspects of his life and works. It is essential to interpret Descartes' writings against the background of the development of his ideas. To understand his *Discours de la méthode*, for instance, one has to fall back on the unfinished texts of the *Regulae* and *Le Monde*. This article analyses the relevance that the text of the *Regulae* has for the interpretation of the *Discours*. It is argued that we cannot even begin to interpret Descartes' 'four rules' or his emphasis on 'mathematics' if we fail to supply the text with its proper context. Yet getting these pieces together is not enough. One has to take biographical details into account as well, in order to be able to determine dates and sources – and biographical knowledge influences interpretation. Step by step, a more comprehensive view may be developed of what aspects of Descartes' life are crucial for reading his works. This can be done only if one is willing to put oneself in his mental position. An attempt to uncover the questions the author has put to himself is more important than stating and restating his answers. The question of the void is presented in order to illustrate that this is not merely the case in philosophy or *belles-lettres*, but even within the history of science. In writing history, it is necessary to supply one's principle of charity with what might be called a 'principle of humanity': the recognition that, instead of truths and falsities, historical texts contain the thoughts of individuals. To interpret these, one will have to consider the author's curiosities, concerns and motives. Thus, even the fanciful account of his famous dreams, whether these were fictitious or not, help us read Descartes' more prosaic lines of thought.